

Славко Станишић

ГРАЂА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941. У АРХИВУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА У ТИТОГРАДУ

Недостатак архивске грађе, а затим и несрећеност, односно и необједињеност те грађе, представљају основну тешкоћу на коју истраживачи наилазе приликом обраде теме из новије историје Црне Горе. Кад кажем *новије историје*, мислим на период од 1918. до 1945. године. Различити су узроци уништавања или нестанка архивске грађе за овај период. Део предратне архивске грађе је уништен од стране власти у току априлског рата, да окупатору не би пао у руке и користио му. Из истих разлога спаљиване су архиве бивших власти од стране устаника и партизанских јединица током рата. Сам окупатор је однио или уништио добар дио архивске грађе. Крајње несавјесно уништени су неки архивски фондови и послје ослобођења (архива Банске управе и др.). На жалост, ни данас није риједак случај да се архивска грађа непажљиво чува и уништава.

Од архивске грађе за предратни и ратни период ипак су дјелимично или у цјелини сачувани неки архивски фондови (архиве неких општина, судова, школа и других установа), али и ти фондови, уколико су преузети, углавном су несрећени, а поготово није рађено на њиховој обради, те научни радници при њиховом коришћењу наилазе на велике тешкоће. Таквом стању су допринијеле неизграђена архивска мрежа у Црној Гори и недовољна брига о постојећим архивима (недостатак смјештајног простора, кадрова и средстава). С друге стране, општи архиви, руководећи се усвојеним архивистичким начелима да се архивској грађи старијег датума поклања више пажње, мање се брину сређивању архивских фондова новијег датума.

Грађа за проучавање историје Партије и народноослободилачке борбе у Црној Гори такође је слабо сачувана. Илегални услови живота и рада Партије прије рата нијесу дозвољавали обилније стварање, а још мање чување архивске грађе. Дobar дио рада и активности Партије одвајао се а да о томе није остављано писменог трага, или су материјали уништавани одмах послје прораде и коришћења, како не би пали у руке полиције и послужили јој као доказни материјал. Архивска грађа за рат-

ни период, стварана у тешким условима, под сталном борбом и покретима, само је дјелимично сачувана. Читаве архиве, да не би пале у руке непријатељу, уништаване су или закопаване, гдје су, пошто касније нијесу могле бити пронађене, и сапрунуле.

Архивска грађа о радничком покрету и народноослободилачкој борби у Црној Гори, настала и чувана под специфичним условима, нашла се и после рата код разних организација, установа и појединаца, па и ако је рађено на њеном обједињавању — и данас се добрим дијелом налази на разним мјестима, код разних држалаца, и не свугдје срећена и приступачна научним радницима. Сем у Архиву Историјског института у Титограду ове грађе највише има у Војноисторијском институту (ВИИ) у Београду и Архиву за раднички покрет Југославије, а има је и код појединаца, завичајних музеја, општинских архива, судова, тужилаштва и секретаријата унутрашњих послова, гдје обично или није срећена или није доступна за истраживање.

Данас се у Архиву чува око 13.500 инвентарских јединица архивске грађе за период 1918—1945. године, од чега око једну четвртину чине преписи или фотокопије оригинала из других архива, а око 900 инвентарских јединица су сјећања преживјелих учесника радничког покрета и народноослободилачког рата. Сем тога, Архив располаже са неколико фасцикли фотокопија из грађе Коминтерне и посебних збирки, као и са неколико десетина примјерака листова и брошура, претежно из ратног периода. Сва је ова грађа срећена и доступна научним радницима, па се до жељеног документа или податка може доста брзо доћи, иако нијесу израђена сва помоћна обавјештајна средства.

За ратни период 1941. године наш Архив располаже са укупно 778 докумената, од чега су 464 оригинали, 304 преписи, а 10 фотокопије. Од тога су објављена 182 документа (претежно у Зборнику VII, том III, књ. 1 и 4).

Радам НОП-а настало је 660 ових докумената (391 оригинал, и 269 преписа), док су 64 документа квислиншког (30 оригинала, 31 препис, 3 фотокопије), а 54 окупаторског поријекла (43 оригинала, 4 преписа, 7 фотокопија).

О припремама за устанак, иако се на њима интензивно радило, није сачувано готово никаквог писменог трага из тог времена. Тако за читав период од априлског рата до устанка имамо свега 5 докумената, од којих су два прогласи ЦК КПЈ. И за прве мјесеце борби, сачуван је мали број докумената. За период од 13. јула до октобра располажемо са свега 28 оригиналних докумената, насталих радом НОП-а. Међу њима се налази неколико важнијих докумената пропрамског карактера. Највише је докумената из последња три мјесеца 1941. године — 358, сви оригинални.

Из предњег се види да је сачувано веома мало докумената из периода припрема за устанак, као и из првих мјесеци борби. До тога је дошло због каснијег уништавања грађе и због метода

рада Партије, која је у то вријеме више дјеловала преко инструктора и делегата него путем преписке.

Ево прегледа сачуваних оригиналних докумената према њиховој припадности:

Од праће централних органа, у Архиву се чува свега неколико докумената програмског карактера за 1941. годину;

Радам Покрајинског комитета у 1941. години настала су 54 оригинална документа. Од тога броја само су два прогласа (први, који није објављен а карактеристичан је по оцјени рата, настао је између 17. априла и 22. јуна, други је од краја јуна) из периода до 8. августа. То значи да за читава четири мјесеца рада Покрајинског комитета истраживач не може добити готово никаквих података из оригиналних докумената тога тијела. Нијесу сачувани никакви материјали ни са састанка ПК од 24. априла у Вељем Брду и 8. јула у Стијени Пиперској;

За период август-септембар сачувана су документа КП са савјетовања од 8. августа (резулција, додатак резолуцији, који није објављен и писмо делегата ЦК Милована Ђиласа), затим један проглас, па инструкција партијским организацијама из друге половине августа, као и директива о прилагођавању рада Скоја новим условима и стварају Црногорске народне омладине од краја августа;

За период од октобра до краја године располажемо са нешто више оригиналних докумената Покрајинског комитета. Ту су, поред 5 прогласа (онај од 17. октобра није објављен), и 11 директива, односно инструкција (3 нијесу објављене), сачувани закључци са покрајинског савјетовања од 7. децембра и више писама и упутстава појединим партијским организацијама на терену. Запажа се да у Архиву немамо ниједан оригинални извјештај ПК Централном комитету КПЈ. из 1941. године;

Од праће окружних комитета заједно са подручним партијским организацијама сачувано је у нашем Архиву за:

ОК Цетиње — 31 оригинални докуменат, од чега три прогласа, 7 извјештаја ПК-у и 1 записник са партијске конференције;

ОК Подгорица — 14 оригиналних докумената, од чега 2 прогласа, и 3 директиве, односно упутства,

ОК Никшић — 16 оригиналних докумената, од чега 3 прогласа и 1 извјештај ПК-у,

ОК Колашин, односно Беране — 7 оригиналних докумената, од чега 2 прогласа.

Поред наведених докумената из рада партијских организација сачувано је око 60 оригиналних жалби, повезница и саслушања партијаца, већином са подручја ОК Никшић и ОК Цетиње.

За Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку (од половине јула до краја августа звао се Привремена врховна команда националноослободилачких трупа за Црну Гору, Боку и Санџак, а од краја августа до половине октобра Штаб народноосло-

бодилачких герилских (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санџак) сачувано је 37 оригиналних докумената, од којих треба поменути саопштење Главног штаба од броја 1 до броја 5, наредбе Гл. штаба од броја 1 до броја 6, два прогласа, 6 упутстава и један билтен, док су остало разна писма и упутства појединим командама.

Од праће партизанских одреда, рачунајући ту и грађу подручних јединица, располажемо за:

Ловћенски одред — 23 оригинала, од чега 2 извјештаја Главном штабу, док су остало наређења, упутства и извјештаји појединих батаљона;

Зетски одред — 4 оригинала мање важности; за овај одред имамо неколико десетина сачуваних преписа докумената из архиве квислиншког листа „Пакао или комунизам у Црној Гори”;

Одред „Бијели Павле” — свега 3 документа, мање важности;

Никшићки одред — 18 оригинала, од чега 2 извјештаја Главном штабу;

Дурмиторски одред — 9 оригинала, од чега 2 прогласа; и

Комски одред — 17 оригиналних докумената — углавном разних наређења Доњоморачког партизанског батаљона.

За Главни штаб, Дурмиторски, Никшићки и Ловћенски НОП одред имамо више преписа докумената са оригинала који се чувају у Архиву ВИИ у Београду.

Од праће народноослободилачких одреда располажемо са свега 14 оригиналних докумената за 1941. годину, а од докумената Скоја и Црногорске народне омладине имамо 11 оригинала — инструкција, извјештаја и записника. Од агит-проп материјала сачувано је 16 примјерака разних реферата, дописа, пјесама итд. Располажемо и са више примјерака радио-вијести из 1941. године — умножених, куцаних на машини или писаних оловком. Сем тога, у Архиву имамо око 40 непотпуних докумената, који су већим дијелом сатрунули, а углавном потичу из архиве Главног штаба.

Оригиналних докумената квислиншког поријекла има 30 — по неколико докумената Привременог црногорског комитета, општинских управа, љеворечког националног батаљона и неколико прогласа. Од докумената окупаторског поријекла располажемо са 43 оригинала; то су углавном наредбе, леци и прогласи гувернера, цивилног комесара за Црну Гору или војних команди.

Од партизанске штампе која је излазила у Црној Гори током 1941. године имамо сачувано: „Омладински покрет”, орган ЦНО, број 1 од 15. децембра 1941; „Народна борба”, орган ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, број 1, 2 и 3; „Слобода”, орган Народноослободилачког одбора Андријевике, сачуван је само број 2 од 13. X 1941. и „Народна зора”, орган НОО рудинске општине број 1 од 15. XI 1941. Од централних листова у Архиву се налазе сачувани: „Борба”, орган ЦК КПЈ од броја 3 до броја 16 (недо-

стаје број 15); „Омладинска борба”, орган ЦК Скоја број 1 од 17. XI 1941, и „Билтен Главног штаба” односно „Билтен Врховног штаба” број 1 од августа, број 10—11 од 20. X и број 12—13 од децембра 1941. године.

Из овог периода види се да су документа за 1941. годину неравномјерно сачувана по појединим подручјима. До тога је дошло, у првом реду, због уништења архива готово свих штабова и комитета приликом повлачења из Црне Горе 1942. Тако су потпуно уништене архиве одреда „Бијели Павле” и Мјесног комитета Даниловград, које су слоњене за привремено у једном стого листа којег су Италијани потом запалили. Има мишљења да је један дио ове архиве у лименом сандуку закопан од стране једног партизана који је касније погинуо.

Дио архиве Зетског одреда и ОК Подгорица закопан је заједно са најважнијим дијелом архиве Покрајинског комитета и Главног штаба, али пошто није пронађен — пропао је. Други дио архиве Главног штаба и Покрајинског комитета био је склоњен у једној пећини, гдје је 1949. године и пронађен, али у веома трошном стању.

Дио архиве Зетског НОП одреда пронашли су четници и један дио ње објавили у листу „Пакао или комунизам у Црној Гори”, док је други дио нађен као препис у архиви тог листа.

Архива Комског одреда и комитета са тог подручја била је закопана, па иако је касније пронађена, због тога што је дуго стајала у земљи и што је била слабо осигурана од влаге, потпуно је уништена. Сачувано је само неколико мање важних докумената с овог подручја.

Архиве Ловћенског, Никшићког и Дурмиторског НОП одреда и комитета са тог подручја дијелом су сачуване, мада је највећи број докумената и са тог подручја уништен. Тако нам је познато да је дио архиве Ловћенског одреда закопао један борац који је касније погинуо, па та архива није пронађена. Заједно с овима уништене су и архиве народноослободилачких одбора и омладинских организација.

Као што се из овог излагања види, Архив не располаже ни са једним оригиналним документом за 1941. годину са терена пљеваљског и бјелополског среза, који су током рата припадали Обласном комитету за Санџак. До тога је дошло, прво, из разлога што се у Црној Гори погрешно сматрало да је Санџак од септембра 1941. године партијски директно везан за ЦК, док је по војној линији био везан за Врховни штаб, а друго — што су архиве и са тог подручја углавном пропале током 1942. и 1943. године. Слабо су сачувана документа и са терена Боке. Немамо ни једног јединог из источног дијела Боке, који је био везан за Ловћенски одред и ОК Цетиње и са којим су те везе биле веома слабе све до краја 1941. године. Врло мали је број докумената и из западног дијела Боке, који је био везан за никшићко подручје.

Непријатељска документација о 1941. години, која се налази у нашем архиву, врло је оскудна. Нешто више ове грађе чува се у ВИИ Београд. Дobar дио и непријатељских архива је или уништен или их је окупатор однио из земље тако да су за сада недоступне.

Иако имамо сачуваних докумената из 1941. године који говоре о потреби сабирања и чувања историјских материјала, тј. архивске грађе, што нам указује на бригу органа НОП-а и у овом погледу, ипак се намеће закључак да о архивској грађи није вођено довољно рачуна, а ту појаву, уосталом, имамо и данас, у нормалним условима, па утолико мање можемо осуђивати оне који нијесу водили довољно бриге о грађи у условима НОР-а.

Општа је карактеристика да су све архиве из Црне Горе, првих година рата, по неколико пута закопаване, што се види и по сачуваним документима који су добрим дијелом сагтринули. Тек ове године смо успјели да путем ламанаџије отпочнемо рад на заштити ових докумената од даљег пропадања.

Ми смо овдје разматрали оригиналну грађу, за 1941. годину, која се налази у нашем архиву, али и када се узму у обзир и преписи које имамо, стање се много не мијења, јер су то углавном документа из посљедња три мјесеца 1941. године, која припадају оним штабовима и комитетима чија је архива дјелимично сачувана. Мањи број преписа које имамо потиче из архиве ПК и ОК Цетиње и Никшић, а нешто више из архива Главног штаба и штабова Ловћенског, Никшићког и Дурмиторског НОП одреда. Највећи број преписа је из Архива ВИИ Београд.

Значи, на основу архивске грађе која се чува у нашем архиву, а можемо рећи и на основу сачуване архивске документације уопште, врло је тешко све обухватно обрадити почетну годину народнослободилачке борбе у Црној Гори, а поготову период до октобра. На основу сачуване архивске грађе практично није могућно пратити рад Партије на припреми устанка и у устанку. За 13-јулски устанак има нешто непријатељске грађе и пар докумената Привремене врховне команде. За период август-септембар сачувано је неколико докумената Покрајинског комитета и Привремене врховне команде, односно Штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак, а недостаје грађа о раду партијских организација на терену, изузимајући донекле цетињско подручје, и о активности герилских одреда.

Лакше је пратити рад Покрајинског комитета од октобра па даље, као и рад Главног штаба и активности на подручју Ловћенског НОП одреда, а донекле и на подручјима Никшићког и Дурмиторског НОП одреда. Међутим, на основу саме архивске грађе није могућно пратити рад на осталим подручјима у Црној Гори, јер је недостаје.

Слаби су изгледи да се за 1941. годину, као и за читав ратни период, прошири фонд сачуване оригиналне грађе, бар што се тиче грађе поријеклом од НОП-а. Али могло би се више урадити

да се она прађа која је сачувана али је данас растурена обједини и боље среди. Поједини другови, учесници народноослободилачке борбе, посједују личне дневнике из ратних дана, од којих неки још нијесу објављени, а који би вјероватно доста допринијели утврђивању неких чињеница и расвјетљавању појединих догађаја, па би требало настојати да се ти дневници уступе архивама, било уз откуп или у виду поклона, или, што би било још боље, да се омогући њихово објављивање.

Недостатак архивске прађе указивао је на потребу прикупљања сјећања преживјелих учесника радничког покрета и народноослободилачке борбе. Иако мемоарска прађа није прворазредни историјски извор, уз сачувану архивску грађу и штампу ипак може и мора да служи истраживачима и као извор за писање историје радничког покрета и револуције. До сада је у Архиву у Титограду сабрано и прикупљено око 900 сјећања са терена Црне Горе на близу 20.000 страница. Ова сјећања су различита и по обиму и по квалитету. Њихова вриједност зависи у првом реду од могућности људи који су их давали. Најбоља су сјећања група учесника који говоре о појединој јединици, борби или догађају. Веома корисне податке пружају и хронике појединих мјеста. Исто тако има добрих сјећања појединаца који су, захваљујући својој функцији и улози у радничком покрету и револуцији, могли би да дају драгоцјене податке за извјесна подручја или периоде. Али ова прађа није сва таква. Око трећина сјећања прикупљена је од људи који нијесу могли пружити корисније и шире податке од описа свога живота прије или у току рата.

Од ове прађе преко 500 сјећања односи се, дјелимично или у цјелини, на догађаје у Црној Гори у току 1941. године. Ево како би изгледао број сјећања по појединим срезовима, односно подручјима. Од укупно 118 сјећања са титоградског подручја, 61 се односи дјелимично или у цјелини на устанничку годину; од 165 сјећања са даниловградског подручја — око 130; од 48 сјећања са цетињског подручја — 30; од 39 сјећања са подручја Бара и Улциња — 28; од 80 сјећања са никшићког подручја — 38; од 58 сјећања са дурмиторског подручја — 36; од 61 сјећања са пјеваљског подручја — 37; од 76 сјећања са колашинског подручја — 41; од 62 сјећања са подручја Бијелог Поља и Мојковца — 37; од 76 са подручја Иванграда, Андријевице, Плава и Рожаја — 58; од 15 сјећања са подручја Боке 9 их се односи на 1941. годину. У 5 сјећања дају се општи подаци за читаво подручје Црне Горе, а у 14 докумената подаци о војним и цивилним властима по срезовима за вријеме окупације.

У овој грађи има највише података о формирању герилских одреда, о акцијама у току устанка, формирању партизанских јединица и њиховим акцијама, док је мање података о раду партијских, скојевских и омладинских организација и органа народне власти.

Ни мемоарском грађом нијесу заступљена сва подручја. Читави обалски појас, изузев Црмницу и Паштровиће, слабо је заступљен, а тако исто и територија плавске и рожајске општине.

Од неких истакнутих руководилаца из револуције и од раније, а то значи од оних који баш највише могу да допринесу расвјетљавању појениних проблема за које недостаје архивска грађа, нијесу сакупљена сјећања. Да је то урађено, знатно би се повећала општа документарна вриједност ове грађе, то би и истраживачима пружило више корисних података. Чини нам се да ћемо сада бити у могућности да нешто више урадимо на овом плану, али ће за то бити потребно и више добре воље од стране ових другова, како би нашли времена и пружили нам потребне податке, односно написали своја сјећања.

Слажемо се са мишљењем да ова грађа има доста мањкавости, које проистичу или из чињенице да су поједини детаљи заборављени од стране аутора, или из гледања на догађаје и њихово оцјењивање из данашње перспективе, као и зато што ова врста грађе често садржи доста субјективног чега се тешко ослободити. Али не треба заборавити да и оригинална грађа, настала онда када су се и догађаји збивали има сличних мањкавости. То је случај и са грађом у нашем архиву, било да је она настала радом НОП-а било пак непријатељским радом. У неким документима, обично извјештајима писаним послје пораза, преувеличавају се број и снага непријатеља, како би се донекле оправдао неуспјех. Исто важи и за документа која говоре о губицима непријатеља, који су по правилу преувеличани, док су подаци о сопственим губицима најчешће тачни. То важи за обје стране у сваком рату. Слично је и са извјештајима или рефератима: и они могу бити „фризирани“ ако то одговара појединцу, групи људи или партији која их подноси.

Према томе, у неким врстама докумената, било да су она оригинална, односно да су настала у времену о којему се ради, било да су стварана касније и давана као сјећања, субјективни моменат може да има утицаја, па је до истраживача да таква документа критички оцијени и утврди истину.

Ја овдје немам намјеру, нити бих за то био спреман, да дајем критичку оцјену докумената из 1941. године, иако би то могла бити захвална тема за истраживача и озбиљан прилог научно-истраживачком раду. Само бих дао неколико општих напомена у погледу садржајне стране докумената у нашем архиву за 1941. годину. Они су, наиме врло карактеристични, како по садржају и форми тако и по стилу и техници рада. У многим документима, било да потичу од војних команди или пак од партијских форума, изпреплитана су најразличитија питања партијског, војног, политичког, културног и агитационог карактера. Поједина документа врло је тешко категорисати. Често се у истом допису и обавјештава, и наређује, и савјетује, и предлаже, и извјештава итд. па се зато понекад остаје у недоумици да ли је то извјештај,

инструкција, директива, упутство и сл. Многа документа немају датума, потписа, или печата; не види се ко их шаље или коме се шаљу. Стил је различит, од сажетог и блиставог до конфузног, као што су и људи који су стварали ова документа били различити по својим могућностима и образовању. Документа су писана на листу истргнутом из блока или свеске, на разним формуларима, а понека и на фином писаћем папиру. Писана су оловком, мастилом, умножавана на писаћој машини, шапирографу, циклостилу или у штампарији.

Нека документа су међусобно контрадикторна у погледу тумачења карактера НОБ-е, начина ратовања, односа Партије и партизанских јединица, улоге народноослободилачких одбора, односа Скоја и Црногорске народне омладине и сл.

Све то говори само о специфичностима барбе и тешкоћама на које је Партија, током 1941. године, наилазила при тражењу најбољег пута за остварење циљева народноослободилачке борбе и револуције.